द्रुतवाचनम्

2. हास्यकणिका:

[मानव जीवन में हास-परिहास की महत्त्वपूर्ण भूमिका होती है । इससे जीवन में उत्साह तथा नयी ऊर्जा का संचार होता है । जो लोग इससे दूर रहते हैं वे तनाव में जीते हैं । इसलिए हास्य को एक रस माना गया है क्योंकि यह आनन्द प्रदान करता है । हास्य से सम्बद्ध रचनाएँ बड़ी और छोटी दोनों प्रकार की होती हैं । छोटी रचनाओं को हास्यकणिका के रूप में प्रतिपादित किया जाता है । इन्हें हिन्दी में चुटकुला कहा जाता है । अपने लघु आकार में होने पर भी ये मुस्कुराहट उत्पन्न करके जीवन के तनाव को शिथिल करते हैं । यहाँ ऐसे ही कुछ प्रसंग दिये गये हैं ।]

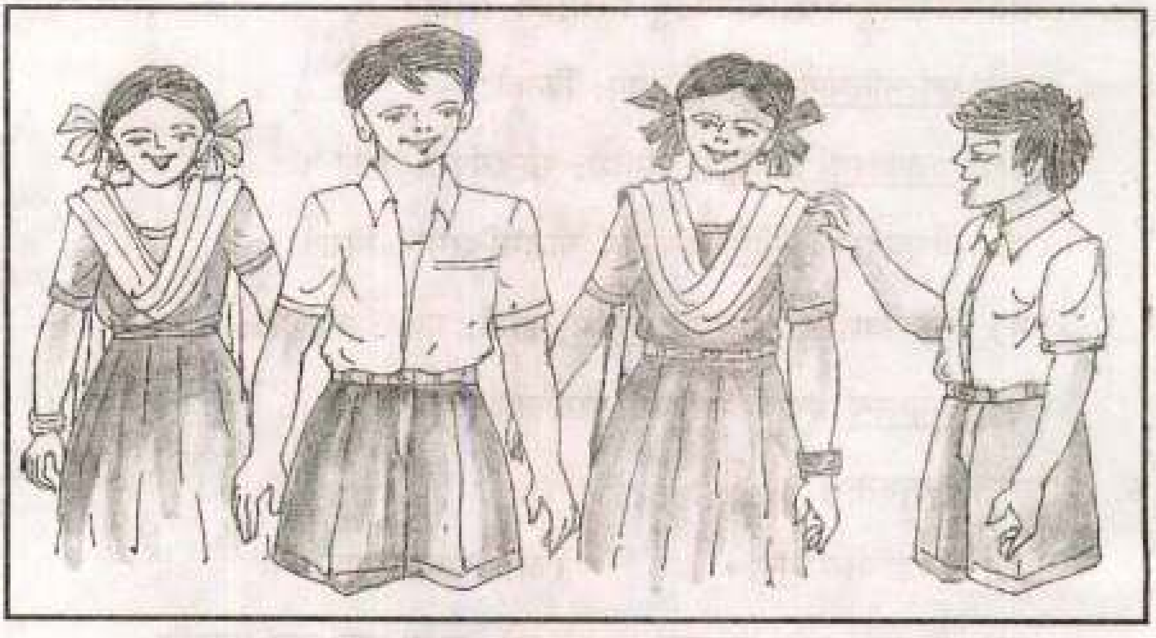

1. मानचित्रे न नदी

अध्यापक: - मोहन ! गंगानदी कुत्र विद्यते ?

मोहन: - आचार्य ! भूमौ अस्ति ।

अध्यापक: - हसित्वा वदति 'मानचित्रे कुत्र अस्ति इति वदतु ।'

मोहनः - श्रीमन् ! मानचित्रे कथं भवितुम् अर्हति सा नदी ?

यदि तत्र स्यात् तर्हि मानचित्रम् आर्द्रं भवेत् खलु ?

2. तदर्थं चेत्

भार्या - कुत्र गच्छति भवान् ?

पतिः - आत्मदाहं कर्तुं गच्छामि । किमर्थम् ?

भार्या - अस्तु, तर्हि पुरातनं वस्त्रं धृत्वा गच्छतु, यतो हि नूतनं दग्धं भविष्यति चेत् वृथा हानिः ।

3. ज्योतिषिणः उपदेशः

पुरुषः - (ज्योतिषिणः समीपे आगत्य) मम हस्ते कण्डूतिः भवति ।

ज्योतिषी - तदा धनम् आगमिष्यति ।

पुरुषः - मम कर्णे अपि कण्डूतिः ।

ज्योतिषी - कर्णाभरणम् अपि प्राप्स्यसि ।

पुरुषः - मम कण्ठे अपि ....

ज्योतिषी (कोपेन)- धावित्वा वैद्यं प्रति गच्छ । त्वं चर्मरोगेण ग्रस्तः ।

4. अहम् एव आनयामि

(आरक्षकः चौरं मार्गे नयन् अस्ति)

चौरः - स्वामिन् ! कृपया माम् एकं क्षणं मोचयतु ।

आरक्षकः - किं कार्यम् ? किमर्थं विमोचनम् ?

चौरः - शिरोवेदनया पीडितः अस्मि । महती पीडा वर्तते । एकां पीडानाशिनीं गोलिकां क्रीत्वा शीघ्रम् आगच्छामि ।

आरक्षकः - भोः, किम् अहं भवतः चातुर्यं न जानामि ? अहं भवन्तं त्यजामि चेत् भवान् तथैव पलायनं कुर्यात् । पुनः न आगच्छेत् एव । मां वञ्चयितुं भवान् न शक्नोति । भवान् अत्रैव तिष्ठतु । अहमेव गत्वा भवते गोलिकाम् आनयामि ।

5. यथा लिखितं तथैव कृतम्

वैद्यः - इदानीं कथम् अस्ति भवतः आरोग्यम् ?

रोगी - सम्यक् जातम् ।

वैद्यः - मया उक्तं सर्वम् औषधं भवता स्वीकृतं खलु !

रोगी - नैव खलु । कूप्यां यथा लिखितम् अस्ति तथा कृतम् ।

वैद्यः - कूप्यां किं लिखितम् आसीत् ।

रोगी - कूपीम् आवरणेन सम्यक् पिधाय शीतके स्थापनीयम् इति लिखितम् आसीत् तत्र । अहं तथैव कृतवान् ।

शब्दार्थाः -

अध्यापकः	=	शिक्षक
कुत्र	=	कहाँ

भूमौ	=	धरती पर
हसित्वा	=	हँसकर
वदति	=	बोलता है
मानचित्रे	=	मानचित्र में, पर
वदतु	=	बोलिए
श्रीमान्	=	महाशय, महोदय
कथम्	=	कैसे
स्यात्	=	होगा, हो
आर्द्रम्	=	गीला
भवेत्	=	हो जाएगा
खलु	=	निश्चित ही
तदर्थम्	=	उसके लिए
चेत्	=	यदि
किमर्थम्	=	किसलिए, क्यों
पुरातनम्	=	पुराना
वस्त्रं धृत्वा	=	वस्त्र धारण करके
गच्छतु	=	जाइए

यतः	=	क्योंकि
नूतनम्	=	नया
दग्धं भविष्यति	=	जल जाएगा
वृथा	=	व्यर्थ
ज्योतिषिणः	=	ज्योतिषी के
हस्ते	=	हाथ में
कण्डूतिः	=	खुजलाहट
कर्णे	=	कान में
कर्णाभरणम्	=	कान का आभूषण
प्राप्स्यसि	=	प्राप्त करोगे
कण्ठे	=	गले में
कोपेन	=	क्रोध से
धावित्वा	=	दौड़कर
वैद्यं प्रति	=	वैद्य के पास
चर्मरोगेण	=	त्वचा की बीमारी से
आनयामि	=	लाता हूँ
आरक्षकः	=	सिपाही

नयन्	=	ले जाता हुआ
स्वामिन्	=	हे मालिक
माम्	=	मुझको
एकं क्षणम्	=	एक पल
मोचयतु	=	छोड़ दीजिए
किमर्थम् विमोचनम्	=	किसलिए छोड़ना
शिरोवेदनया	=	सिर दर्द से
महती पीडा	=	बहुत ज्यादा दर्द
एकाम्	=	एक (को)
पीडानाशिनीम्	=	दर्द नाशक (को)
गोलिकाम्	=	गोली (tablet)
चातुर्यम्	=	चालाकी
जानामि	=	जानता हूँ
भवन्तम्	=	आपको
त्यजामि	=	छोड़ता हूँ
तथैव	=	वैसे ही
पलायनम्	=	भाग जाना

कुर्यात्	=	किया जाना चाहिए
आगच्छेत्	=	आ जाना चाहिए
वञ्चयितुम्	=	ठगने के लिए
भवान्	=	आप
शक्नोति	=	सकता है
अत्रैव	=	यहीं
तिष्ठतु	=	ठहरिए
अहमेव	=	मैं ही
गत्वा	=	जाकर
भवते	=	आपके लिए
आनयामि	=	लाता हूँ
लिखितम्	=	लिखा हुआ
कृतम्	=	किया गया
इदानीम्	=	इस समय
भवतः	=	आपका
आरोग्यम्	=	स्वास्थ्य
सम्यक्	=	ठीक

जातम्	=	हो गया है
उक्तम्	=	कहा गया
सर्वम्	=	सभी
औषधम्	=	औषध, दवा
स्वीकृतम्	=	ग्रहण/स्वीकार/किया गया
कूप्याम्	=	शीशी पर
आवरणेन	=	ढक्कन से
पिधाय	=	बन्द करके
शीतके	=	ठण्डा करने वाले यन्त्र (फ्रीज) में
स्थापनीयम्	=	रखना चाहिए

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः/पदविच्छेदः -

कर्णाभरणम्	=	कर्ण + आभरणम् (दीर्घसन्धिः)
तथैव	=	तथा + एव (वृद्धिसन्धिः)
अत्रैव	=	अत्र + एव (वृद्धिसन्धिः)
नैव	=	न + एव (वृद्धिसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः -

धृत्वा	=	√धृ + क्त्वा
आगत्य	=	आ + √गम् + ल्यप्
आगमिष्यति	=	आ + √गम् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
प्राप्स्यसि	=	प्र + √आप् , लट्लकारः, मध्यमपुरुषः, एकवचनम्
धावित्वा	=	√धाव् + क्त्वा
ग्रस्तः	=	ग्रस् + क्त, पुं०, एकवचनम्
आनयामि	=	आ + √नी , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
नयन्	=	√नी + शतृ, पुं०, एकवचनम्
मोचयतु	=	√मुच् + णिच् + लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
क्रीत्वा	=	√क्री + क्त्वा
जानामि	=	√ज्ञा , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
त्यजामि	=	√त्यज् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
कुर्यात्	=	√कृ , विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
तिष्ठतु	=	√स्था , लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
लिखितम्	=	√लिख् + क्त, नपुं०, एकवचनम्

कृतम् = √कृ + क्त, नपुं०, एकवचनम्

जातम् = √जन् +क्त, नपुं०, एकवचनम्

आसीत् = √अस् , लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

स्थापनीयम् = √स्था + णिच् + अनीयर्, नपुं०, एकवचनम्

कृतवान् = √कृ +क्तवतु, पुं०, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

अध्यापकः, गंगानदी, आर्द्रम्, किमर्थम्, ज्योतिषिणः, आगत्य, कर्णाभरणम्, चर्मरोगेण, कण्डूतिः, मोचयतु, शिरोवेदनया, पीडानाशिनीम् ।

2. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

श्रीमान्, वदति, भूमौ, कथम्, आरक्षकः, स्वामिन्, जानामि , गत्वा, भवान्, त्यजामि, भार्या, नूतनम् ।

3. अपने स्मरण से कोई चुटकुला सुनाइए ।

लिखितः

1. संस्कृतभाषायां वाक्यनिर्माणं कुरुत -

गत्वा, जानामि, कृतवान्, आसीत्, अस्ति, गच्छामि ।

2. अधोलिखितानां पदानां सन्धि-विच्छेदं कुरुत -

(क) कर्णाभरणम् = ...

(ख) अत्रैव = ...

(ग) नैव = ...

(घ) इत्यादि = ...

(ङ) तथैव = ...

(च) यद्यपि = ...

3. सुमेलनं कुरुत -

(क) धृत्वा	(अ) √क्री + क्त्वा
(ख) क्रीत्वा	(आ) √कृ + क्तवतु
(ग) धावित्वा	(इ) √धृ + क्त्वा
(घ) कृतवान्	(ई) √धाव् + क्त्वा
(ङ) दत्त्वा	(उ) √ग्रस् + क्त
(च) ग्रस्तः	(ऊ) √दा + क्त्वा

4. निम्नलिखितानां पदानां बहुवचनरूपं लिखत -

आगमिष्यति = ...

आनयामि = ...

जानामि .... = ...

त्यजामि = ...

आसीत् = ...

अस्ति = ...

भवति = ...

वदामि = ...

गच्छामि = ...

5. **कोष्ठात् चित्वा उचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत -**

[आत्मदाहम्, समीपे, कण्डूतिः, पीडितः, कृतवान्, गोलिकाम्]

(क) ज्योतिषिणः .... आगत्य ।

(ख) मम कर्णे अपि .... ।

(ग) .... कर्तुं गच्छामि ।

(घ) शिरोवेदनया .... अस्मि ।

(ङ) अहमेव गत्वा भवते .... आनयामि ।

(च) अहं तथैव .... ।

6. **उदाहरणानुसारं अव्ययपदानि चिनुत -**

यथा - कुत्र गच्छति भवान् ? ....कुत्र....

(क) मानचित्रे कथं भवितुम् अर्हति सा नदी ? ....

(ख) तदा धनम् आगमिष्यति । ....

(ग) मम कर्णे अपि कण्डूतिः । ....

(घ) अहं तथैव कृतवान् । ....

(ङ) कर्णाभरणम् अपि प्राप्स्यसि । ....

7. **अधोलिखितानि अशुद्धानि पदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत -**

(क) हसीत्वा = ...

(ख) मानचीत्रम् = ...

(ग) गड्गानदि = ...

(घ) स्वामीन् = ...

(ङ) अरोग्यम् = ...

(च) सम्यक = ...

(छ) शक्नोती = ...

(ज) कूपिम् = ...

◆ ◆ ◆